

MİLK

Bu sebeple Hanefî dışındaki mezheplerin necis olmaları sebebiyle mal niteliğinde görmediği, ancak istifade konusu edilmesini kabul ettiği nesnelere ihtisas hakkı denilen ve hukuk seviyesinde kalan bazı haklara konu olabilmektedir. Fakat bu hak türü milk niteliği taşımadığından hukuk düzenince sınırlı bir şekilde korunur ve bu nesnelere satım sözleşmesi vb. işlemlere konu edilemez. Bu sınırlı tasarruf yetkisi de milk seviyesindeki hakları diğer yetkililerden ayıran temel bir özelliğidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Serahsî, *el-Mebsût*, V, 96, 141-142; VI, 172; VII, 176; XV, 123; Kâsânî, *Bedâ'î'*, II, 313, 331; V, 254; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Kahire, ts., VII, 44; Şehâbeddin ez-Zencânî, *Tahrîcü'l-fürû' ale'l-uşûl* (nşr. M. Edîb Sâlih), Beyrut 1987, s. 203-204, 231-234; Nevevî, *el-Mecmû'*, IX, 330; a.mlf., *Ravzatü'l-âlibîn* (nşr. Zühreyye eş-Şâvîş), Beyrut 1985, VI, 117; Karâfî, *el-Furûk* (nşr. Halîl Mansûr), Beyrut 1998, I, 187, 331-332; III, 216, 364-367; Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* (nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd), Küveyt 1402/1982, II, 160-161; III, 139, 224, 229-231, 239; İbn Receb, *el-Kavâ'id*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-fikr), s. 195-197; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), VI, 203-204, 248; X, 259; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Beyrut 1983, s. 325-327; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, V, 278; Şirbînî, *Mugnî'l-muhtâc*, III, 314; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, IV, 376; V, 245; Hamevî, *Ğamzû 'uyûnî'l-beşâ'ir*, Beyrut 1405/1985, III, 358, 461; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiyetü'l-'Adevî 'alâ şerhî Muhtaşarı Halîl*, Bulak 1308, VI, 38; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 3, 182; *Mecelle*, md. 125; Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân*, md. 11, 13, 22; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, I, 227; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fik-hü'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedîd*, Dımaşk 1968, I, 257-259, 284-285; III, 11; Chafik Chehata, *Théorie générale de l'obligation en droit musulman hanéfite*, Paris 1969, s. 172, 176; Jale Akipek, *Türk Eşya Hukuku*, Ankara 1972-74, I, 5-8, 10; Ali el-Haffî, *el-Mülkiyye fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990; Muhammed b. Ma'cûz, *el-Hukûku'l-'ayniyye fi'l-fikhi'l-İslâmî ve't-tak-nîni'l-Magribî*, Dârü'l-beyzâ 1410/1990; Hasan Hacak, *İslâm Hukukunda İrtifak Hakları ve İlgili Kauramların Gelişimi* (yüksek lisans tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11-22; a.mlf., *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kauramının Analizi* (doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 122-125, 165-227, 230, 280 vd.; Mehmet Gayretli, *İslâm Hukukunda Şahsa Bağlı Sınırlı Aynı Haklar: İntifa ve Sükna Hakları* (yüksek lisans tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdüsselâm Dâvûd el-Abbâdî, *el-Mülkiyye fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1421/2000, I-III; Seyyid Bey, "Milk, Mal ve Bey'in Mahiyeti", *Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, I/2, İstanbul 1332/1916, s. 131; Halit Çalış, "İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından 'Milk' Terimi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Konya 2003, s. 185-205; A. M. Delcambre, "Milk", *El*² (İng.), VII, 60-61.

HASAN HACAK

MİLLET
(الملة)

İbrânîce ve Ârâmîce'de melel "konuşmak, söylemek", mille de "kelime, söz" mânasına gelir. Bununla da ilişkili olarak Arapça'da "ezberden yazdırmak, dikte etmek" anlamındaki imlâl (imlâ) kökünden türeyen millet, işitilen ve okunan bir şeye dayanması (İbnü'l-Hâim, s. 105) veya dikte edilmesi ve yazılması (Âlûsî, I, 371; Sıddîk Hasan Han, II, 337) bakımından "din" karşılığında kullanılmış, ayrıca kelimeye "izlenen, gidilen yol" mânası verilmiştir (*Tehzîbü'l-luğa*, "ml" md.; Zemahşerî, s. 790; Âlûsî, I, 371). Bu çerçevede "el-milletü'l-İslâmiyye (el-milletü'l-Muhammediyye), el-milletü'l-Yehûdiyye, el-milletü'n-Nasrâniyye" veya "milletü'l-İslâm, milletü İbrâhîm, milletü'l-Mesîh (milletü'n-Nasrâniyye), milletü Yehûd (milletü'l-Yehûdiyye), milletü'l-Mecûs, milletü's-Sâbie, milletü'l-hak, milletü't-tevhîd, milletü'l-küfr" gibi tamlamalarda belli dinleri ifade eder. Kelime, muhtemelen daha sonraları kendisine sosyal bakımdan yüklenen anlamdan da etkilenip modern dönemde Batı'daki "nation" kavramının karşılığı olarak Türkçe ve Farsça'ya geçmiştir ve bu dillerde tamamen sosyolojik ve siyasal bir içerik kazanmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de millet kelimesi biri Hz. İbrâhîm, İshak ve Ya'küb'a nisbet edilmek suretiyle, yedisi "millet-i İbrâhîm" şeklinde olmak üzere on beş yerde geçmektedir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "ml" md.). Millet-i İbrâhîm terkinin yer aldığı âyetlerde Resûl-i Ekrem'in tebliğ ettiği dinin özü bakımından Hz. İbrâhîm'in diniyle aynı kabul edildiği hususu vurgulanmakta, gerek yahudilerin ve hristiyanların gerekse Araplar'ın saygı gösterdiği İbrâhîm milletinin ayırt edici özelliğinin Hanîflik ve tevhid inancı olduğu bildirilmektedir (Âl-i İmrân 3/95; en-Nahl 16/123). Bir âyette "mille-i âhire" ifadesiyle (Sâd 38/7) Hristiyanlık veya Kureys'in atalarının dinine, diğerlerinde ise bâtıl dinlere (el-Bakara 2/120; el-A'râf 7/88, 89; Yûsuf 12/37; İbrâhîm 14/13; el-Kehf 18/20) atıfta bulunmaktadır.

Hadislerde millet kelimesi Kur'an'daki anlamları yanında "doğuştan getirilen özellikler, fitrat" mânasına da geçmektedir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ml" md.). Bütün çocukların İslâm milleti üzere doğduğunu, ancak daha sonra başka dinleri benimseyecek şekilde eğitilebildiklerini

ifade eden hadisin (*Müsned*, II, 253, 381; Müslim, "Kader", 23; Tirmizî, "Kader", 5) bazı rivayetlerinde millet yerine "fitrat"ın geçmesi iki kavramın eş anlamlı olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Hadislerde ayrıca İbrâhîm milletinden ve onun hanîf ve müslim olduğundan bahsedilmekte (*Müsned*, III, 442), Hz. Muhammed'in ashabının İbrâhîm milletinin takip ettiği belirtilmektedir (*Müsned*, III, 5, 123, 406, 407, 442; Dârimî, "İsti'zân", 54; Ebû Dâvûd, "Eđâhî", 4). Bir kısım hadislerde "Abdülmuttalib'in milleti" (Buhârî, "Cenâ'iz", 81, 102, "Menâkıbü'l-enşâr", 40, "Tefsîr", 28/1; Müslim, "İmân", 39) ve "Resûlullah'ın milleti" (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 82; Tirmizî, "Cenâ'iz", 54) tabirleri de geçmektedir. Hristiyanların ve yahudilerin yetmiş iki fırkaya (millet) ayrıldığını, müslümanların ise yetmiş üç fırkaya ayrılacağını, bunlardan sadece birinin kurtuluşa ereceğini bildiren rivayette görüldüğü gibi (*Müsned*, II, 332; IV, 102; Ebû Dâvûd, "Sünnet", I; Tirmizî, "İmân", 18) hadislerde bir dinin mensupları arasındaki gruplar için fırka yanında millet de kullanılmıştır.

İslâmî literatürde millet kelimesinin, "Allah'ın kulları için kitaplarında ve peygamberlerinin diliyle koyduğu esaslar" şeklinde yer alan tanımlıya din ve şeriatla eş anlamlı olduğu belirtilmekte, ancak bakış açısına bağlı olarak aralarında fark bulunduğu dikkat çekilmektedir. Allah'ın koyduğu kurallar bakımından millet, onları yerine getirenler bakımından din kelimesinin kullanıldığı, ayrıca millet tabirinin Allah'a veya diğer insanlara değil sadece onu tebliğ eden peygambere nisbet edildiği, dolayısıyla "Allah'ın dini, Zeyd'in dini" denildiği halde "Allah'ın milleti, benim milletim, Zeyd'in milleti" denilmeyeceği (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ml" md.), millet ve şeriatın Allah'ın kullarından yapmalarını istediği, dinin ise Allah'ın emrinden dolayı kulların yaptığı şey olduğu (Kurtubî, II, 93), şeriata kendisine uyulması bakımından din, üzerinde birleşip bir araya gelmesi bakımından millet adı verildiği (Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 14; *et-Ta'rifât*, "dîn" md.), Allah'ın koyduğu prensiplerin bunları O'nun adına bildiren kimseye nisbetle millet ve bunlarla amel eden kimselere nisbetle din diye anıldığı (Ebüssuûd Efendi, V, 149) söylenmiştir.

Ebû'l-Hüseyyin el-Basrî, şeriatın farklı olarak millet ve din adının fûrû hükümlerine değil tevhid, adl ve ihlâs gibi temel

unsurlara (usul) verildiğini (*el-Mu'temed*, II, 341). Sıddîk Hasan Han, şer' ve şeriatın bir peygamber tarafından getirilen ilâhî esaslara ve daha çok cüz'î ahkâma tekabül ettiğini, küllî usul için mecazen kullanıldığını, buna karşılık millet kelimesinin Allah'a, meleklerle, peygamberlere ve kitaplara iman gibi usul için hakiki, fûrû için mecazi anlamda geçtiğini, bunda neşih ve peygamberlere göre farklılık söz konusu olmadığını belirtir (*Ebcedü'l-ülûm*, II, 338-339). Kavram yönünden şeriat ve millet arasındaki farkı aynı şekilde tesbit eden Âlûsî dinin bu çerçevede milletle eş anlamlı sayıldığını, ancak Allah'ın koyduğu prensiplere insanların kabulü açısından din denildiğini, çünkü kelimenin kökünde "boyun eğme, itaat" anlamı bulunduğunu söyler (*Rûhu'l-me'ânî*, I, 371). Bu tanım ve açıklamalardan millet, din ve şeriat kelimesinin eş anlamlı olmakla birlikte ilâhî prensipler bütününe Allah'ın koyduğu kurallar olması bakımından millet ve şeriat, kulların itaati ve yerine getirmesi bakımından din denildiği, ayrıca peygamberlere ve zamana göre değişmeyen temel prensipler için din ve millet, değişebilen cüz'î hükümler için şeriat kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı âlimler, milletin diğer eş anlamlı kavramlarla arasındaki farkını dinin toplum hayatındaki merkezi rolüne vurgu yaparak açıklamaya çalışmışlardır. Gazzâlî insanın varlığını sürdürülebilmesi için belirli, âdil ve toplayıcı bir esasa dayanan karşılıklı yardımlaşma ve himayeye, davranış ve ilişkilerinin iyi ve doğru olacağı bir toplum içinde yaşamaya muhtaç bulunduğunu, bu toplumu oluşturma keyfiyetine millet ve şeriat denildiğini (*Me'âricü'l-kuds*, s. 134). Şehristânî, insanların gerek hayatlarını sürdürmek gerekse âhirete hazırlanmak için birlikte yaşamaya ihtiyaç duyduklarını, bu sosyal yapının yardımlaşmayı ve birbirini himaye etmeyi sağlayacak biçimde oluşması gerektiğini ve birlikteliğin bu şekilde teşekkülüne millet denildiğini belirtir (*el-Milel*, I, 38). Dolayısıyla millet bir toplumun etrafında birleştiği ve üzerinde yürüdüğü, sosyal varlığının kendisine dayandığı temel esaslar ve izlenen yoldur. Buna göre toplumu meydana getiren fertlerin kendisine millet denmez; cemaat, kavim, ümmet veya ehl-i millet (ehl-i milleti'l-İslâm, ehl-i milleti'n-Nasrâniyye) adı verilir. Ancak millet kelimesi mecazen "ehl-i millet" anlamında da kullanılır ve bir dine mensup kimseler kastedilir (*Elmalılı*, I, 484). İslâm kaynaklarında diğer din mensupları, kendi özel

adlarıyla veya millet kelimesiyle terkip oluşturarak anılmaları yanında "tâife" (topluluk, grup, cemaat) kelimesiyle terkip halinde de anılırlar (tâifetü'l-Yehûd, tâifetü'n-Nasârâ gibi).

Din âlimlerinden başka İslâm filozofları da millet kavramını ele alıp incelemişlerdir. Fârâbî milleti, "bir topluluğun baş yöneticisinin koyduğu şartlarla mukayyet görüş ve davranışlar" diye tanımlar (*Kitâbü'l-Mille*, s. 43). Bu topluluk bir aşiret veya şehir olabileceği gibi "ümmet" vb. daha büyük insan toplulukları da olabilir. Buna göre inanç ve davranış ilkelerini ifade eden millet küçük, orta ve büyük siyasî birimlerin ortak yasa ve yasalar bütünüdür ifade eder. Böyle bir topluluğa hükmeden yönetici erdemli olursa onun yönetimi ve dolayısıyla koyduğu "millet" de (inanç ve davranışlar bütünü) erdemli olur. Bir topluluğun mutluluğa ulaşması erdemli millete tâbi olmasıyla mümkündür. Erdemli milleti meydana getiren inançlar Allah'ın varlığı, âlemin yaratılışı, peygamberlerin hak oluşu ve ahlâklı davranışa kadar bütün temel dinî inanç ilkelere kapsar. Baş yönetici, erdemli milletin kurallarını ya doğrudan vahiy olarak ya da bu vahiyden kendisinin yaptığı çıkarımlar aracılığıyla koyar (*a.g.e.*, s. 44). Vahiyle bildirilen kurallar kendi başlarına mütekâmilidir. Yöneticinin ya da bilge kralın vahiyden yaptığı çıkarımlar ise yöneticinin gayreti ve Allah'ın yol göstermesiyle mümkün olur. Burada birinci kısım peygamberin aldığı vahye, ikinci kısım onun sünnetine tekabül eder. Bu açıklamalardan sonra din ve millet kelimesinin hemen hemen eş anlamlı olduğuna işaret eden Fârâbî "vahyedilmiş inanç" mânâsında din, millet ve şeriat kelimesinin de aynı anlama geldiğini belirtir. "Erdemli millet" başlığı altında toplanan inanç ve davranışlar nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır ve bu yönüyle felsefeye benzer. Nazarî konular milletin fikir ve inanç, amelî kısım ise ahlâk ve hukuk boyutlarını oluşturur (*a.g.e.*, s. 46-47).

İlk dönemlerden itibaren müslümanlar, kendi idareleri altında bulunan farklı dinlere mensup toplulukları tanımak için çeşitli araştırmalar yapmışlardır. Dinler tarihi alanındaki "millet" literatürü bu çabanın ürünüdür. "İlmü'l-millet" (dinler tarihi ilmi) terkihi terim haline gelmiş, bu literatürde millet kelimesi daha çok semavî dinler ve onları takip eden gruplar, "hevâ" ise beşerî dinler ve felsefeler için kullanılmıştır. Bu konuda İbn Hazm ve Şehristânî'nin çalışmaları en çok tanın-

mış olanlardır. Şehristânî, eserinin mukaddimesinde belirttiğine göre milletin kurucusu (Allah) tarafından görevlendirilen peygamber iddiasının doğruluğunu mucizelerle kanıtlayan şahıstır. En büyük millet Hanîfiyye olarak da adlandırılan İbrâhim milletidir (*el-Hac* 22/78). Şeriat, millet, minhâc ve sünnetler Hz. Muhammed ile kemale ermiştir (*el-Mâide* 5/3; ayrıca bk. *el-Milel*, I, 39). Dinleri vahye dayanıp dayanmamalarına göre tasnif eden Şehristânî İslâm, Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik ve Hinduizm'deki mezhepler, Yunan ve İslâm felsefesindeki ekoller ve putperest dinler hakkında bilgi vermiştir. Ancak onun tanıttığı dinler sadece müslümanların yönettiği coğrafyadaki dinlerdir. İbn Hazm'ın *el-Faşl*'ında da aynı durum görülmektedir.

İslâm'ın evrensel bir din olması ve inanç konusunda baskıyı yasaklaması sebebiyle diğer din mensupları, İslâm toplumu içinde din özgürlüğünden faydalanarak serbestçe yaşama imkânına kavuşmuşlardır. Müslüman hukukçuları, gerek devletin vatandaşı olan gayri müslimler (zimmî) gerekse yabancı gayri müslimlerin (müste'men) hukukî statüleri, temel hak ve görevleri, kazaî ve hukukî özerklikleri, inanç ve din özgürlüğü, müslümanlarla sosyal ilişkileri gibi hususlarda kendi dönemlerine uygun çözümler ortaya koymaya çalışmışlardır (bk. GAYRİ MÜSLİM; MÜSTE'MEN; ZİMMÎ). Bu çerçevede bilhassa velâyet, evlenme, şahitlik, miras, vasiyet, kısas, diyet gibi konularda din ayrılığının müslümanla gayri müslim arasında veya gayri müslimlerin kendi aralarındaki ilişkilerde ne ölçüde etkili olduğu, dolayısıyla İslâm dışındaki dinlerin tek millet sayılıp sayılmayacağı tartışılmıştır. İslâm'ın diğer dinlerden ayrı bir millet olduğu hususunda ittifak bulunmakla birlikte diğer dinlerin (küfrün) tek millet sayılıp sayılmadığı ihtilâf konusudur. Bâtılda birleşme bakımından bunların tek millet olduğunu ileri sürenlere göre din ayrılığı bu ilişkilerde gayri müslimler arasında bir engel teşkil etmez; diğer dinleri inanç farklılıklarına bağlı şekilde ayrı ayrı milletler sayanlar ise müslümanlarla olduğu gibi onların kendi aralarındaki ilişkilerde de din ayrılığını engel görürler. Fukahanın karşılıklı münasebetlerini kurallara bağladığı din temeline dayalı vatandaşlık ve azınlık hukuku anlayışı, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ve modernleşen diğer İslâm ülkelerinde terk edilmiş, vatandaşlık din esasına dayanmaktan çıkarılmış, zimmî kategorisi ilga edilmiştir;

MİLLET

böylece müslüman ve zimmî arasında millet farkından doğan hukukî sonuçlar da ortadan kalkmıştır.

Modern dönemde Batı'da ortaya çıkan "nation" kavramı Türkçe ve Farsça'da millet kelimesiyle karşılanmış, böylece millet terimi İslâmî literatürde taşıdığı dinî içeriğinden soyutlanarak salt sosyolojik ve siyasal bir kavram haline almıştır. Bir devletin millet esasına dayalı olması gerektiği düşüncesi XIX. yüzyılda Batı'da, XX. yüzyılda diğer ülkelerde ve Türkiye'de hâkim siyasî düşünce durumuna gelmiştir. Ancak milletin tanımı ve ölçütü konusunda her dönemde siyasî yaklaşımlar ışığında farklı nazariyeler ortaya atılmıştır. Dil, din, coğrafya, ortak tarih ve vatandaşlık gibi unsurların tek başına veya birkaçı bir arada milliyetin ölçütü olması gerektiği hususunda tartışmalar yapılmıştır. Bununla beraber modern dönemde "bir milletin bir devletle aynıleşmesi" anlamına gelen milliyetçilik akımı, kitleleri milliyet duygusu etrafında toplayıp harekete geçiren en önemli unsur kabul edilmiştir.

John Locke İngiltere'de, Jean-Jacques Rousseau Fransa'da, Giuseppe Mazzini İtalya'da, Johann Gottfried von Herder Almanya'da ve Ziya Gökalp Türkiye'de milliyetçilik düşüncesinin öncüsü olarak görülür. Milliyetçilik, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Asya ve Afrika'da da hızla yayılmıştır. Türkiye'de Atatürk, Mısır'da Sa'd Zağlûl ve Cemal Abdünnâsir, Çin'de Sun Yat-sen gibi liderler bu süreçte rol oynamıştır. I. Dünya Savaşı'nın ardından Milletler Ligi, II. Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler Teşkilâtı dünyada milletler arasında iş birliğini ve barışı sağlamak amacıyla kurulmuştur (ayrıca bk. MİLLİYETÇİLİK; ÜMMET).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, "mll" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "mll" md.; *Lisânü'l-Arab*, "mll" md.; *et-Ta'rifât*, "dîn" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "mll" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "mll" md.; *Müsned*, II, 178, 195, 253, 332, 381; III, 5, 123, 406, 407, 442; IV, 33, 34, 102; V, 13; Dârimî, "Ferâ'iz", 29, "İstîzân", 54; Buhârî, "İmân", 7, 31, "Cenâ'iz", 81, 84, 102, "Edeb", 44, 73, "Menâkıbü'l-enşâr", 40, "Tefsîr", 28/1, "Şehâdât", 29; Müslim, "İmân", 39, "Kader", 23; İbn Mâce, "Keffârât", 3; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 82, "Eđâhî", 4, "Ferâ'iz", 10, "Sünnet", 1; Tirmizî, "Cenâ'iz", 54, "Ferâ'iz", 16, "İmân", 18, "Kader", 5, "Nüzûr", 16; Ebû Bekir el-Hallâl, *Ehlü'l-millet ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve tarikü's-salât ve'l-ferâ'iz* (nşr. İbrâhîm b. Ahmed Sultân), Riyad 1416/1996, tür.yer.; Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1968, s. 43-47; a.mlf., *Kitâbü'l-Hurûf* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1990, s. 131-134, 153-157; Ebû'l-Hüseyn

el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh* (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut 1983, II, 341; İbn Hazm, *el-Faşl*, I-V, tür.yer.; Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds*, Beyrut 1409/1988, s. 134; Zemaşerî, *Esâsü'l-be-lâğa* (nşr. Mezyed Naîm - Şevki el-Maarrî), Beyrut 1998, s. 790; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 38, 39; Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye* (nşr. M. M. Tâmir - Hâfız Âşûr Hâfız), Kahire 1420/2000, III, 1106-1107; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 93; İbnü'l-Hâim, *et-Tibyân fi tefsiri garibi'l-Kur'ân* (nşr. Fethî Enver ed-Dâbü'lî), Kahire 1412/1992, s. 105; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1417/1997, I, 14; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Beyrut 1399/1979, s. 37; Ebûsuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Mushaf), V, 149; W. Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (trc. E. Robinson, ed. F. Brown v.dğr.), Oxford 1952, s. 576; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 371; Siddîk Hassân Han, *Ebcedü'l-ülûm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 337-339; Sırrı Paşa, *Ârâü'l-millel*, İstanbul 1885, tür.yer.; Elmâllî, *Hak Dini*, I, 483-484; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 1998, s. 189-194, 219-270; Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî: "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (haz. Murat Memiş), Ankara 2002, tür.yer.; Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divân: İlmî Araştırmalar*, VII/12, İstanbul 2002, s. 247-273; Recep Şentürk, "İsmah and Âdamiyyah: The Contested Relationship between Humanity and Human Rights in Classical Islamic Law", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 8, İstanbul 2002, s. 63-64; "İhtilâfü'd-dîn", *Mu.F*, II, 308-313.

RECEP ŞENTÜRK

Osmanlılar'da Millet Sistemi. İslâmî literatürde din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden millet kelimesi (yk. bk.), Osmanlı Devleti'nde de klasik dönemden itibaren dinî zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda belgelerde "papanın milleti, millet-i Ermeniyân, mil-i selâse" tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler değil dârülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir. Nitekim Osmanlı padişahları, Avusturya büyük dukaları ve Alman imparatoru gibi hristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları o milletin reisi olarak düşünmüşlerdir. Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman'ın Avusturyalı Ferdinand'a gönderdiği nâmesinin elkâb kısmında "milletü'l-mesihîyye ve tâifetü'n-nasrâniyye" deyimleri geçer. Burada aynı anda millet ve taife sözü yer alır. XIX. yüzyılda millet kelimesi müstakil olarak her gayri müslim topluluk için kullanılması ve dinî bir aidiyeti ifade etmesine rağmen yine XIX. yüzyıl Osmanlı siyasî terminolojisi Arapça

milleti Fransızca-Latin menşeli "nation" terimine karşılık olarak kullanmış, millet kelimesi bu anlamıyla Doğu ülkelerinde modern zamanlarda yaygınlaşmıştır. Son asırda terimin ikili anlamda kullanılması diakkati çekmektedir.

Millet sistemi, bir bölgenin dârülsilâma katılmasından sonra buradaki ehl-i zimmenin bir ahidnâme, hukuk ve himaye bahşedici bir ahidle İslâm devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilât, bir hukukî varlıktır. Bunu sağlayan ahidnâme tek taraflı bir tasarruftur. Bu tarifin dışında milleti hukukî vechesinin farklı ve ayrıntılı yönleri vardır. Osmanlı Devleti, tarihteki son İslâm imparatorluğu olarak bu konuda idarî bir kesinleşme ve hukukî-idarî yapıda bazı somut görünüşler ortaya koymuştur.

Osmanlı ilerlemesi XIV ve XV. yüzyıllarda değişen dünya şartlarında vuku buldu. Bu iki asırlık dönemin şartları İslâm'ın ilk asırlarındaki dünyadan farklıdır. Fütuhât için Osmanlı askerî gücü ve askerî tekniği bilhassa uzun vadeli politik uygulamalarla birlikte yürümek zorundaydı. Halil İnalıcık'a göre gayri müslimler Osmanlı idaresi altında dört farklı devir veya aşamadan geçmiştir. İlk fütuhât döneminde etkili propaganda yapılmış, fetihten sonra köylü, şehirli zenaatkâra, ruhban ve toprak sahiplerine bazan İslâm hukukunu bile zorlayan imtiyazlar verilmiş, fetih öncesine ait hukukî müessese ve kaideleri sürdürülmekle beraber eski düzen ağır şartlar içeriyorsa lağvedilmiş, eski yönetici grupları ve toprak sahipleri askerî zümreye sokulmuştur. Bu politikaya ve sisteme "istimâlet" denmiştir. Fetihden sonra da durumun değişmesi için zorlayıcı sebepler olmadıkça bu statü devam etmiştir. Balkanlar'da fâtilhlerle uzlaşmayan eski feodal zümrenin zamanla ya müslüman cemiyeti içinde eridiği veya sahnedan çekildiği görülür. Fakat Osmanlı cemiyet nizamı bu muhtelif dinlerin millet sistemi içinde varlığını sürdürmesi şeklinde oluşmuştur.

Millet teşkilâtı etnik (kavmî) ve lisan aidiyetine değil din ve mezhep esasına dayanır. Ermeniler'in hepsi tek bir Ermeni milleti olarak görülmez. Bunlar Gregoryen (Ermeni ismiyle), Ermeni-Katolik Ermeni (Katolik ismiyle) şeklinde iki millet halinde teşkilâtlanmıştır. XIX. yüzyılda 1850'den sonra Protestan taifesi içinde yer alan Ermeniler de olmuştur. Zamanla Protestanlık tanınınca Ermeniler üç millete mensup oldu. Bir süre Süryânî-kadîm cemaati Ermeniler'le birlikteydi. Bu-